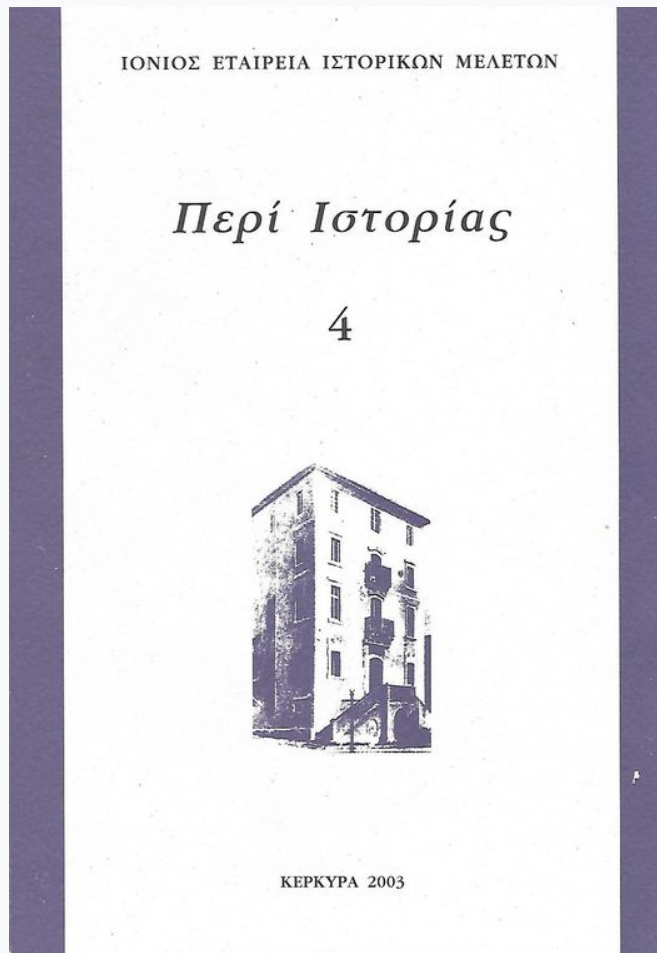

Peri Istorias

Vol 4 (2003)

Οι πρόσφυγες του 1922 στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης

Θεοφάνης Μαλκίδης

doi: [10.12681/p.i.24815](https://doi.org/10.12681/p.i.24815)

To cite this article:

Μαλκίδης Θ. (2020). Οι πρόσφυγες του 1922 στην αγροτική κοινωνία της ελλαδικής Θράκης. *Peri Istorias*, 4, 97-126. <https://doi.org/10.12681/p.i.24815>

ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Θεοφάνης Μαλκίδης

Με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) ο ποταμός Έβρος ορίστηκε ως το σύνορο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, παραχωρήθηκαν στην Τουρκία μαζί με την Ανατολική Θράκη τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος και η στρατηγική περιοχή του Καραγάτς, και αποφασίστηκε η ανταλλαγή των πληθυσμών. Από την ανταλλαγή εξαιρέθηκαν οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης και οι μουσουλμάνοι της ελλαδικής Θράκης. Η Σύμβαση της Ανταλλαγής που προηγήθηκε της γενικής Συνθήκης Ειρήνης της Λωζάννης και προσαρτήθηκε σ' αυτήν¹, θεωρήθηκε ως η νεότερη και μοναδική στο είδος της περίπτωση διεθνούς συμφωνίας ανταλλαγής πληθυσμών σε τόσο ευρεία κλίμακα, και από την πλευρά της Κοινωνίας των Εθνών προτάθηκε ως υποδειγματική λύση σε ανάλογα ζητήματα μειονοτήτων. Είναι γεγονός πάντως ότι κατά τη στιγμή της υπογραφής της όλοι οι συμπράξαντες απέφυγαν με επιμέλεια να αναλάβουν την ευθύνη της ιδέας για τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μέτρου². Η ελλα-

1. Βλ. Υπουργείον επί των Εξωτερικών, *Πράξεις υπογραφείσαι εν Λωζάννη*, εν Αθήναις 1923. Υπουργείον επί των Εξωτερικών / Τμήμα Κ.Τ.Ε., *Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών (υπογραφείσα εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου 1923)*, εν Αθήναις 1923, 3 (αρ. 2). Harry Psomiades, *The Eastern Question: The Last Phase*, Thessaloniki 1968, 120-126. Dimitris Pentzopoulos, *The Balkan exchange of Minorities and its Impact upon Greece*, Hague 1962, 257-263.

2. Βλ. Μ. Μοσχόπουλος, Η ελληνική Θράκη, *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θεσαυρού* ΙΕ' (1948-49), 120-132, όπου αναφέρεται ότι ο David Mitraný είχε υπογραμμίσει πως η αναγκαστική μεταφορά πληθυσμών «ερχόταν σε αντίθεση με όλες τις παραδεδεγμένες αρχές του διεθνούς δικαίου αλλά και με τις ανθρωπιστικές παραδόσεις της Ευρώπης». Βλ. επίσης, David Mitraný, *The effect of the war in southeastern Europe*, New Haven 1936, 249-250. Σχετικά με την ανταλλαγή βλ. και Β. Eddy, *Greece*

δική Θράκη αποτέλεσε τη μοναδική εδαφική ζώνη έκτασης 8,586 τετραγωνικών χιλιομέτρων η οποία τελικά παρέμεινε στην Ελλάδα μετά τις σημαντικές προσκτήσεις των Βαλκανικών Πολέμων, και τούτο μετά από πολιτικές και στρατιωτικές διεργασίες, αφού οι Τούρκοι ζήτησαν την αυτόνομή της. Η απελευθέρωση της περιοχής απέδωσε στην ελληνική επικράτεια μία έκταση που κάλυπτε, με εξαίρεση τη στενή λωρίδα γύρω από την Αίνο της ανατολικής Θράκης, ολόκληρη σχεδόν τη νότια ακτή της Βαλκανικής Χερσονήσου, και όπου σύμφωνα με τον Ελευθέριο Βενιζέλο θα μπορούσε να γίνει η εγκατάσταση των προσφύγων.

Πληθυσμακές μεταβολές στην ελλαδική Θράκη μετά το 1922

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 ποσοστό μόλις 6,17% του πληθυσμού της ελλαδικής Θράκης διαφοροποιούνταν φυλετικά, γλωσσικά ή θρησκευτικά, συμπεριλαμβανομένων και των ξένων υπηκόων. Η εθνολογική εικόνα της ελλαδικής Θράκης στο τέλος της περιόδου 1912 - 1923, διαμορφώθηκε υπό την πίεση μαζικών πληθυσμιακών μετακινήσεων, επάλληλων και συχνά αμφίδρομων σε μια περιοχή, όπου η εθνολογική ετερογένεια είχε δημιουργήσει επανειλημμένα διεθνείς επιπλοκές. Τα καταλυτικά γεγονότα που εκτυλίχθηκαν στην περιοχή (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μικρασιατική Καταστροφή) είχαν σαν αποτέλεσμα να προκληθούν απρόβλεπτα δυσμενείς καταστάσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην ελλαδική Θράκη ο αριθμός των Ελλήνων, Βουλγάρων και μουσουλμάνων που άλλαξαν τόπο εγκατάστασης, υπολογίζεται από 2.300.000 έως 2.500.000 άτομα³. Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή είχε ως αποτέλεσμα, την επαύριο της ελληνοτουρκικής συμφωνίας, μετά και τη μαζική αναχώρηση των Βουλγάρων, το μουσουλμανικό στοιχείο να συρρικνωθεί από 65% (123.000 σε συνολικό πληθυσμό 191.000) σε 39% (108.000 άτομα περίπου), ενώ το αντίστοιχο ελληνικό μετά την εγκατάσταση των προσφύγων, έφθανε περίπου τις 170.000 ψυχές⁴.

Ήδη από το 1913, μετά την τουρκοβουλγαρική σύμβαση για την

and the Greek Refugees, London 1931, 202. Ο Eddy ήταν ο τρίτος κατά σειρά και τελευταίος πρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων.

3. Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, Η Δυτική Θράκη στον κορμό της ελληνικής επικράτειας, στο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος (επιμέλεια), *Θράκη*, Κομοτηνή 1994, 267-287.

4. Spiros Ladas, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York 1932, 16, 643, 711.

ανταλλαγή των πληθυσμών, 49 χιλιάδες μουσουλμάνοι είχαν εγκαταλείψει τη βουλγαροκρατούμενη Θράκη. Από το τέλος του 1919 έως και την απελευθέρωση της περιοχής, το Μάιο του 1920, είχαν απομείνει 84 χιλιάδες περίπου, αριθμός που τα επόμενα χρόνια (το 1928) άγγιξε τις 103 χιλιάδες. Ανάμεσά τους θα υπερείχε το τουρκογενές-τουρκοφανές στοιχείο των μουσουλμανικών μειονοτήτων και ακολουθούσαν οι Πομάκοι, οι Αθίγγανοι και κάποιες άλλες μικρές ομάδες (Τσερκέζοι, Κιρκάσιοι, Κιζηλμπάσπδες, Μπεκτασί, Αλεβίδες, Κούρδοι κ.ά) που αργότερα είτε μειώθηκαν δραματικά, είτε εξαφανίστηκαν λόγω πολιτικών ή άλλων εξελίξεων. Παράλληλα με το παροδικά μειωμένο μουσουλμανικό στοιχείο, αναδυόταν ενισχυμένο και σταθερά ήδη επικρατέστερο το ελληνικό εθνικό στοιχείο. Στη νέα σύνθεσή του συγκροτούνταν: α) από τους παλαιούς Θρακιώτες κατοίκους που δεν είχαν στο ενδιάμεσο διάστημα μετακινηθεί, ιδιαίτερα μετά την βουλγαρική κατοχή, β) από τους φυγάδες που παλιννόστησαν, και γ) από νέους εποίκους με προέλευση από την Ιωνία, τον Πόντο, τη Θράκη, την Καππαδοκία και από την ελεύθερη επικράτεια, κυρίως υπαλλήλους του κράτους και στρατιωτικούς.

Η συγκριτική αποτίμηση των απογραφικών στοιχείων αναδεικνύει, μεταξύ 1920 και 1928, αύξηση του ελληνικού πληθυσμού κατά 96.264 κατοίκους. Στον αριθμό αυτό συμπεριλαμβάνεται το μεγαλύτερο τμήμα από τους 40.000 περίπου κατοίκους που εγκατέλειψαν την περιοχή μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους και στη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, 60.000 περίπου πρόσφυγες από τη νότια Ρωσία που εγκαταστάθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της βόρειας Ελλάδας, καθώς και Έλληνες κάτοικοι της Βουλγαρίας που επέλεξαν, σε εφαρμογή της συμφωνίας περί ανταλλαγής, ως τόπο εγκατάστασης τη Μακεδονία και τη Θράκη⁵.

Οι επίσημες απογραφές του 1920 και 1928 αναδεικνύουν μία αριθμητική διαφορά των Ελλήνων που ανέρχεται σε ποσοστό 50% (303.171 κάτοικοι έναντι 209.443 οκτώ χρόνια νωρίτερα). Η διαφοροποίηση αυτή συνεπαγόταν αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας από 24,06% σε 34,82% κατά τετραγωνικό χιλιόμετρο, με μέση πυκνότητα στο σύνολο της εθνικής επικράτειας 47,66%. Το 1923, με την έναρξη της εισροής των προσφύγων, ο πληθυσμός της περιοχής αποτελούνταν από 94.226 ντόπιους Έλληνες, 95.407 Μουσουλμάνους, 1.183 Αρμένιους, 16.828

5. Α. Λιάπης, Η Θράκη μετά το 1920, *Θρακικά* 5 (1987), 34-56.

Βούλγαρους και 1.112 Εβραίους. Εδώ θα πρέπει να προστεθούν και 105.438 Έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν στην περιοχή, πριν ακόμη αρχίσει η ανταλλαγή πληθυσμών, γεγονός που ανεβάζει το συνολικό πληθυσμό της ελλαδικής Θράκης στα 314.235 άτομα⁶.

Ο προσφυγικός εποικισμός

Με την κατάρρευση του πολεμικού μετώπου στη Μικρά Ασία, η εξασθενημένη από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και τις εσωτερικές ταραχές Ελλάδα κατακλύσθηκε από πρόσφυγες. Οι Έλληνες της Ιωνίας, της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής της Θράκης, της Καππαδοκίας και του Πόντου, κατέφθαναν σωρηδόν στη Θράκη και την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι πρώτες επιτάξεις εκκλησιών, σχολείων, δημόσιων κτιρίων και κινηματογράφων δεν αρκούσαν για να θεραπεύσουν τις πληγές. Καθημερινά εκατοντάδες άνθρωποι πέθαιναν από την εξάντληση αλλά και από τις επιδημίες που ενέσκιπταν. Το τεράστιο και πολύπλοκο έργο της αποκατάστασης προσέκρουε σε ανυπέρβλητες δυσκολίες, λόγω του όγκου των προσφύγων και της επείγουσας φύσης των προβλημάτων τους. Οι ραγδαίοι ρυθμοί αύξησης των προσφύγων και η προσπάθεια πρόχειρης εγκατάστασής τους, παρέλυσαν τους ρυθμούς της κοινωνικής ζωής στα μεγάλα αστικά κέντρα, μετά το φθινόπωρο του 1922. Η ανάγκη αναδιοργάνωσης της χώρας ήταν άμεση, αλλά η υποδομή και οι εγχώριοι πόροι για παραγωγικές εργασίες απουσίαζαν.

Η «Επιτροπή Αποκατάστασεως Προσφύγων»

Η απουσία υλικοτεχνικής υποδομής και οι οικονομικές δυσχέρειες οδήγησαν στην απόφαση της ίδρυσης αρχικά του «Ταμείου Περιθάλψεως Προσφύγων-Αυτόνομου Οργανισμού Προσφυγικής Αποκατάστασης» και στη συνέχεια της «Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων» (Ε. Α. Π. Γενεύη, Σεπτέμβριος 1923), η οποία είχε ως σκοπό τη διευθέτηση του προσφυγικού εποικισμού, που κατά τον Frisjof Nansen ήταν πιο σημαντικός ακόμη και από τον επισιτισμό τους⁷, στον αγροτικό και

6. Αρχεία Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε). 1922-1923/Κ.Τ.Ε./ΑΠ/20/70, «Συνοπτικός Πίναξ» της Γενικής Διοίκησης Θράκης», Κομοτηνή, Αύγουστος 1923.

7. Γιάννης Πετρόπουλος, Η υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών, στο Θάνος Βερέμης (επιμέλεια), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Οικονομία- Κοινωνία- Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα 1989, 439-475.

τον αστικό χώρο. Το πρόγραμμα αποκατάστασης, ενσωματωμένο σε δύο έγγραφα, το ένα με τον τίτλο Πρωτόκολλο και το άλλο με τον τίτλο Οργανικό Καταστατικό, εγκρίθηκε από το Συμβούλιο της Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών (Κ.τ.Ε.) και υπογράφηκε από τον Έλληνα εκπρόσωπο στις 29 Σεπτεμβρίου 1923⁸.

Στην τετραμελή διοίκηση της Ε.Α.Π. συμμετείχαν ως μέλη Έλληνες και ξένοι εκπρόσωποι, από την ελληνική κυβέρνηση και την Κ.τ.Ε. Στο καταστατικό της οριζόταν ότι η Ε.Α.Π. ιδρυόταν ως ελληνικό νομικό πρόσωπο με ειδικό προνόμιο μη εξαρτώμενο από οποιαδήποτε εκτελεστική ή διοικητική αρχή πλήρους αυτονομίας στην εκτέλεση των καθηκόντων του. Τα εδάφη στα οποία θα εκτελούνταν τα διάφορα έργα -είτε με κρατικά χρήματα είτε από έσοδα της Επιτροπής- θα εκχωρούνταν από την ελληνική κυβέρνηση. Στο καταστατικό αναφερόταν ρητά ότι αποστολή της Ε.Α.Π. θα ήταν η κατάρτιση και εφαρμογή ενός μακροπρόθεσμου προγράμματος «για την προσφορά παραγωγικής εργασίας στους πρόσφυγες», ενώ τα εισοδήματα από τα κεφάλαια της Ε.Α.Π. απαγορευόταν να δαπανηθούν «δια την ανακούφιση δυστυχίας ή δι' άλλους φιλανθρωπικούς σκοπούς, μη συνδυαζομένους με την εις παραγωγικά έργα αποκατάστασις των συντρεχομένων προσώπων. Πάσα συνδρομή διδομένη υπ' αυτής θα δίδεται υπό όρους προβλέποντας τελικόν απόδοσιν». Το ελληνικό δημόσιο παραχώρησε στην Ε.Α.Π. εκτάσεις 5 εκ. στρεμμάτων αξίας 13 εκ. λιρών Αγγλίας για την υλοποίηση του σύνθετου έργου της αποκατάστασης. Επίσης προχώρησε στην παροχή και άλλων πόρων (γεωργικά υποζύγια, εργαλεία κλπ.) σε μια προσπάθεια αναζωογόνησης της αγροτικής παραγωγής, σε συνδυασμό με τη διαχείριση ενός διεθνούς δάνειο ύψους 12,3 εκ. λιρών Αγγλίας, το οποίο συνάφθηκε

8. Τα κείμενα των δύο εγγράφων παραθέτονται στο B. Eddy, ό.π., 253-262, στο Dimitris Pentzopoulos, ό.π., 264-272 και οι όροι στο Spiros Ladas, ό.π., 623-628.

9. Γιάννης Πετρόπουλος, ό.π., 439-475.

10. B. Eddy, ό.π., 53-56.

11. Στο ονομαστικό κεφάλαιο του δανείου το καθαρό ποσοστό ήταν 81% αντί του επισήμου του 88% με πραγματικό επιτόκιο 8, 71% αντί του επισήμου 7% (B. Eddy, ό.π., 62-63). Φαίνεται ότι το δάνειο θα ήταν τελικά πολύ μικρότερο και όροι του πιο δυσμενείς, σύμφωνα με τον πρώτο πρόεδρο της Ε.Α.Π. Henry Morgenthau, ο οποίος είχε ασκήσει πίεση στην Τράπεζα της Αγγλίας, με την πείρα του οικονομολόγου, το διεθνές του κύρος και την απειλή ότι θα κατευθυνόταν αποκλειστικά στην αμερικανική αγορά κεφαλαίων. Henry Morgenthau, *I was sent to Athens*, New York 1929, 175-205.

ύστερα από επίπονες και χρονοβόρες διαπραγματεύσεις με όρους δυσμενείς για την Ελλάδα. Το 1927 συνάφθηκε και ένα δεύτερο δάνειο, το επονομαζόμενο δάνειο «σταθεροποιήσεως» ύψους 7,5 εκ. λιρών Αγγλίας, με κάπως πιο ευνοϊκούς όρους, με καθαρό ποσοστό 86%, πραγματικό επιτόκιο 7,05% και καθαρή απόδοση 6,5 εκ. αγγλικές λίρες, ενώ τον ίδιο χρόνο συνάφθηκε δάνειο με τις Η.Π.Α., ύψους 6 εκ. λιρών Αγγλίας από τις οποίες όμως μόνο οι 500.000 καταβλήθηκαν απευθείας στην Ε.Α.Π. Παράλληλα, το κράτος, μεταξύ των ετών 1923-28, εξέδωσε έξι δάνεια υπέρ των προσφύγων ύψους 10,5 εκατομμυρίων αγγλικών λιρών, με ευνοϊκούς όρους αποπληρωμής. Από τα δάνεια αυτά καλύφθηκε το πρόγραμμα στέγασης των προσφύγων καθώς και μία σειρά άλλων δανείων/δαπανών που χορηγήθηκαν απευθείας στους πρόσφυγες. Τα δάνεια αυτά κατανεμήθηκαν στη Θράκη ως εξής⁸:

Πίνακας 1	
Δάνεια σε πρόσφυγες στη Θράκη	
Δάνεια σε χρήμα	80.423 δρχ
Δάνεια συντήρησης	2.109.885
Δάνεια επαγγελματικά	200.800
Δάνεια διάφορα	257.579
Δάνεια στεγαστικά	14.906.462
Δάνεια καλλιεργητικά	1.038.098
Δάνεια κτηνοτρόφων	978.320
Σύνολο	19.571.567

Οι αντιφάσεις και η σύγχυση που επικράτησε στην εφαρμογή συχνά αλληλοαναιρούμενων επιλογών μεταξύ ελληνικού κράτους και Ε.Α.Π., προκάλεσε προβλήματα στη διαδικασία της παροχής προσφυγικής πρόνοιας και διαχείρισης των προσφυγικών πόρων. Οι ενέργειες εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού περιστολής των αρμοδιοτήτων της επιτροπής κορυφώθηκαν το 1925 με την προσαγωγή σε δίκη στελεχών της Ε.Α.Π.

8. A. Rhodocanachis, *Les Finances de la Grece et l'etablissement des refugies*, Paris 1934, 67.

Οι πρόσφυγες στη Θράκη

Η Θράκη και η Μακεδονία ήταν οι περιοχές όπου κατεξοχήν δραστηριοποιήθηκε η Ε.Α.Π. Η εγκαθιστάμενη προσφυγική μάζα παρουσίαζε μια καταπληκτική ανομοιογένεια, τόσο προέλευσης όσο και επαγγελμαμάτων. Στις μεγάλες πόλεις και στα σπουδαιότερα κέντρα της Μικράς Ασίας υπήρχαν μεγαλέμποροι, βιομήχανοι, τραπεζίτες, γιατροί, επαγγελματίες, εργάτες, κηπουροί, κ.ά. Στα μικρότερα αστικά κέντρα ζούσαν πολυάριθμοι μικροϊδιοκτήτες γης. Στην ύπαιθρο ζούσαν οι ποιμένες και οι γεωργοί, που καλλιεργούσαν δημητριακά, μεταξοσκώληκες κ.ά. Η μαζική αυτή εισροή νέου αίματος θα προσθέσει όχι μόνο αριθμητική ισχύ, αλλά και θα αναβαθμίσει τη συμβολή του γηγενούς ελληνικού στοιχείου στο παραγωγικό και πολιτισμικό πεδίο.

Σύγχρονος παρατηρητής των γεγονότων, ο Ν. Λάιος, υπάλληλος της Διεύθυνσης Εποικισμού στη Θράκη, αποδίδει χαρακτηριστικά την πολυμορφία που έτεινε να χαρακτηρίσει τον ελληνικό πληθυσμό στη νέα σύνθεσή του: «Οι Έλληνες, επί παραδείγματι, της Μ. Ασίας, ως ζήσαντες αμέσως υπό τον (τουρκικόν) ζυγόν εις τας απομακρυσμένας επαρχίας του εσωτερικού εν μέσω Τούρκων και Κούρδων, ομοιάζουσιν απολύτως προς τους ασιατικούς λαούς, είναι καθυστερημένοι, ταπεινοί και φοβισμένοι, μέγας δε αριθμός τούτων είναι τουρκόφωνοι. Άλλοι, ως οι Καππαδόκες, εκ της καρδιάς της Ανατολής, είναι οι τύποι των διανοουμένων ανθρώπων, μορφωμένοι, ενεργητικοί, επιχειρηματικοί και λεπτολόγοι. Άλλοι, ως οι Έλληνες των παραλίων της πεδιάδος του Μαιάνδρου, είναι οι πλέον αυθεντικοί Ίωνες: ατομισταί, εφευρετικοί, ενεργητικοί, εύστροφοι, αφομοιούνται ταχέως, είναι εύγλωττοι, ευρίσκονται πανταχού παρόντες... Εις τον Πόντον... συναντά κανείς τους πλέον ανομοίους τύπους, από του τύπου του τετριμμένου αμαθούς και αγροίκου μέχρι του πλέον λεπτού και ευγενούς των Ελλήνων... Θεωρούνται οι Πόντιοι ως οι πλέον αυθεντικοί Έλληνες... η επιβλητική παρουσία, η καθαρότης των χαρακτηριστικών και της γλώσσης... Οι πρόσφυγες του Καυκάσου είναι οι τύποι οι πλέον όμοιοι προς τους Ποντίους, αλλά πολύ υπερήφανοι. Ο χωρικός Θραξ, ποιμήν ή γεωργός, είναι άνθρωπος ήρεμος και λογικός, βραδύς και σοβαρός, με συνθηθείας απλώς και κανονικάς. Δίδει την εντύπωση ανθρώπου μετρημένου και σταθερού, πράγμα όπερ είναι ίδιον ανθρώπων αφοσιωμένων εις την γην. Κρίνει τα πράγματα ψύχως και ψυχρως, σκέπτεται πολύ, είναι εργατικός και ανεκτικός, αλλά και πείσμων... Ήν συντηρητικά. Ο συγγενής του ο εκ Βουλγαρίας πρόσφυξ αποδίδει

επίσης τον τύπο του αλπθούς χωρικού, όστις δεν ζη παρά εκ της γης και δια την γη. Ομοιάζει απολύτως προς τον Θράκα, αλλ' είναι περισσότερον εξελικτικός τούτου, είναι εις σκαπανεύς της προόδου, είναι στοιχείον τάξεως»⁹.

Η αγροτική μεταρρύθμιση και οι πρόσφυγες

Οι λόγοι που τελικά προκρίθηκε η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων και συντελέστηκε μια μεγάλη αλλαγή στο αγροτικό τοπίο της Ελλάδας, ήταν οι εξής:

α) οι περιοχές που είχαν εγκαταλειφθεί από τους Οθωμανούς (κυρίως η Θράκη και η Μακεδονία) και οι οποίες αποτέλεσαν τόπους εγκατάστασης των προσφύγων, ήταν αγροτικοί χώροι,

β) πεποιθση της πολιτικής και οικονομικής ζωής ήταν ότι η Ελλάδα θα παρέμενε μία αγροτική χώρα, και

γ) η αγροτική αποκατάσταση κόστιζε λιγότερο από την αστική αποκατάσταση και δεν άλλαζε τους παραγωγικούς και αναπτυξιακούς προσανατολισμούς της χώρας.

Ο αγροτικός τομέας είναι εκείνος που υπέστη τις σαρωτικότερες μεταβολές μετά την έλευση των προσφύγων¹⁰. Ο πολλαπλασιασμός των μελών των αγροτικών οικογενειών (ο μέσος όρος ετήσιας αύξησης του πληθυσμού στο Μεσοπόλεμο ήταν 1,93%) και η αδιάκοπη κατάτμηση της γης επιδείνωσαν την ήδη χαμηλή αποδοτικότητα των γεωργικών κλήρων. Η ανακατανομή του αγροτικού εισοδήματος, προς όφελος των άμεσων καλλιεργητών, προέκυψε ως συνέπεια της διαδικασίας της αγροτικής μεταρρύθμισης που εφάρμοσαν οι μεσοπολεμικές κυβερνήσεις. Τα αποτελέσματα υπήρξαν ιδιαίτερα θετικά όχι μόνο στο επίπεδο της αύξησης της παραγωγής αλλά και ως προς τη συνολική κινητοποίηση των εγχώριων πόρων με απώτατο στόχο την εκβιομηχάνιση. Η προσφυγική συρροή επιτάχυνε την πορεία της απαλλοτρίωσης και αναδιανομής της μεγάλης γαιοκτησίας, μια διαδικασία που είχε αναγγελθεί από το Βενιζέλο τη δεκαετία του 1910. Η συλλογιστική όμως που επέβαλλε την άμεση αυτή μεταβολή συνδεόταν όχι μόνο με επιχειρήματα κοινωνικής

9. Νίκος Λάιος, Η εγκατάσταση των προσφύγων και αι εκ ταύτης ωφέλεια, στο *Γενική Διοίκηση Θράκης, Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή 1932, 71-72.

10. Dimitris Penzopoulos, ό.π., και Χρήστος Ευελπίδης, *Παρέμβαση στην Πανελλήνιο Σύσκεψη Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών*, Αθήνα 1933.

δικαιοσύνης αλλά και με σχέδια οικονομικής ανόρθωσης- διεύρυνση της εσωτερικής αγοράς, μεγαλύτερη παραγωγικότητα- και αποφυγής εσωτερικών κοινωνικών ταραχών. Η αγροτική μεταρρύθμιση της 14ης Φεβρουαρίου 1923 (αρ. πρωτ. 3473) «περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ακινήτων προς γεωργικήν αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών, ή προς εγκατάστασιν προσφύγων, ομογενών και μη», μπορούσε να ταυτισθεί με κοινωνική επανάσταση¹¹.

Ως το 1938 απαλλοτριώθηκαν συνολικά 1.724 μεγάλα αγροκτήματα έκτασης 12 εκατομμυρίων στρεμμάτων, τα οποία διανεμήθηκαν σε 130.000 οικογένειες γηγενών καλλιεργητών. Στους πρόσφυγες παραχωρήθηκαν 8,3 εκατομμύρια στρέμματα καλλιεργήσιμης γης, κυρίως σε περιοχές της Θράκης και της Μακεδονίας, και τελικά η μεταρρύθμιση επέτρεψε την αγροτική εγκατάσταση 600.000 προσφύγων¹². Τα παραπάνω μεγέθη καθιστούν σαφές ότι η σημαντική αστική ανάπτυξη της Ελλάδας στο διάστημα 1923-1940 συνδυάστηκε με τις μεταβολές στον αγροτικό χώρο, αφού η οικογενειακή εκμετάλλευση της γης που ακολούθησε, συνεπαγόταν την ενεργότερη ένταξη των αγροτών στην εμπορευματική και χρηματική οικονομία. Στο πλαίσιο εφαρμογής της αυτάρκειας, που υιοθετήθηκε για την αντιμετώπιση της κρίσης, καθώς και της διεύρυνσης της εσωτερικής αγοράς, αναπτύχθηκε η παραγωγή άλλων προϊόντων προοριζόμενων για εγχώρια κατανάλωση, ανάμεσα στα 1928 και στα 1938. Η παραγωγή π.χ. δημητριακών υπερδιπλασιάστηκε, ενώ στο ίδιο διάστημα πολλαπλασιάστηκαν οι καλλιέργειες σε βαμβάκι, λαχανικά και άλλα είδη. Ως συνέπεια της εντατικότερης ενσωμάτωσης της γεωργίας στις εσωτερικές κοινωνικές ανάγκες κατανάλωσης, η συνολική παραγωγή στη δεκαετία του '30 αυξήθηκε αλματωδώς. Η αύξηση της γεωργικής παραγωγής είχε ευνοϊκή επίδραση στο σύνολο της εθνικής οικονομίας. Η Θράκη και η Μακεδονία εξελίχθηκαν βαθμιαία σε σιτοβολώνες της Ελλάδας, η οποία μέχρι τότε εισήγαγε μεγάλες ποσότητες σιτηρών.

11. Θεοφάνης Μαλκίδης, *Προσαρμογή και συγκρότηση της αγροτικής κοινωνίας στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, 77. Ο ίδιος, *Αγροτική Κοινωνιολογία*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Νέα Ορεσιτιάδα 2000, 98.

12. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα 1975, 179.

Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων

Παρά το γεγονός ότι η αγροτική αποκατάσταση προχωρούσε ταχύτερα και υποστηριζόταν περισσότερο από την αστική¹³, η χάραξη των αγροτικών συνοικισμών στη Θράκη καθυστερούσε, διότι έπρεπε να γίνει η επιλογή του χώρου με κριτήρια οικονομικά αλλά και υγιεινής, και να εξασφαλιστούν τα οικοδομικά υλικά και η μεταφορά τους. Επιπλέον η Ε.Α.Π. έπρεπε να χορηγήσει δάνεια και να προμηθεύσει τους πρόσφυγες με διάφορα εφόδια, όπως μικρά και μεγάλα ζώα, σπόρους, κάρα, γεωργικά εργαλεία, μηχανήματα κ.ά.¹⁴. Επειδή ήταν αδύνατον από τις πρώτες ημέρες να εξασφαλισθεί η άνετη επικοινωνία με τις ορεινές περιοχές όπου προωθήθηκαν πρόσφυγες, αυτοί πολύ σύντομα, μαστιζόμενοι από τις ασθένειες, την έλλειψη τροφίμων και την ανεργία¹⁵ εγκατέλειψαν τα ορεινά χωριά και κατέφυγαν στις πόλεις. Εξάλλου, η εποίκηση των ορεινών παραμεθόριων περιοχών δεν ήταν δυνατό να γίνει μόνο με την παραχώρηση λίγων στρεμμάτων γης, κατοικίας και γεωργικών εφοδίων, όπως έγινε με τους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στις πεδιάδες. Η διαθέσιμη γη ήταν μεν μεγάλη αλλά ταυτόχρονα άγονη και φτωχή σε απόδοση. Ο εποικισμός έπρεπε να στραφεί προς την κτηνοτροφία, όπως και έγινε, αλλά με πενιχρά αποτελέσματα, αφού η δαπάνη που απαιτούνταν ήταν πολλαπλάσια της αντίστοιχης για τους πεδινούς.

Σοβαρό πρόβλημα αποτέλεσε η άποψη που επικρατούσε μεταξύ των προσφύγων ότι η επιστροφή στις πατρίδες τους ήταν ζήτημα χρόνου και ότι επρόκειτο οπωσδήποτε να πραγματοποιηθεί. Έτσι ουσσωρεύτηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων στο νομό Έβρου, ο οποίος συνιστούσε την χερσαία οδό προς τη Μ. Ασία, με την ελπίδα της επερχόμενης επιστροφής. Το γεγονός αυτό ήταν η αιτία για την οποία τα δύο πρώτα χρόνια, οι πρόσφυγες δεν επιδόθηκαν συστηματικά στην καλλιέργεια της γης. Πουλούσαν τα ζώα που τους έδινε η υπηρεσία Εποικισμού και έτρωγαν το σπόρο που τους προμήθευαν για καλλιέργεια.

13. Μαργαρίτα Δρίτσα, Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση, στο Θάνος Βερέμης (επιμέλεια), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Οικονομία- Κοινωνία- Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα 1989, 29-70.

14. Μ. Νοταρά, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων*. Αθήνα 1934, 98 και Γεώργιου Μαυρογορδάτου, *Stillborn Republic*, University of California Press 1983, 191.

15. Α. Αιγίδης, *Η Ελλάδα χωρίς τους πρόσφυγες*, Αθήνα 1934, 57.

Άλλος σημαντικός παράγοντας απραξίας ήταν και ο προσωρινός χαρακτήρας της διανομής της γης. Ορισμένοι καλλιέργησαν τα χωράφια, άλλοι όμως, οι λιγότερο αποφασιστικοί και δύσπιστοι, δεν εργαζόνταν πριν αποκτήσουν τίτλους ιδιοκτησίας.

Ο παραχωρούμενος τίτλος επηρεαζόταν από τον αριθμό των μελών των οικογενειών καθώς και από το έδαφος και το είδος της καλλιέργειας. Έτσι, για την καλλιέργεια δημητριακών στη Θράκη διανέμονταν από 25-60 στρ., ενώ στην Ήπειρο 35-40 στρέμματα.

Σε αναφορά του Γ. Φεσσόπουλου, διευθυντή και πρώτου οργανωτή της ελληνικής υπηρεσίας πληροφοριών, της Υ.Γ.Α.Κ. (Υπηρεσία Γενικής Ασφαλείας του Κράτους) προς τον αρχηγό του Γενικού Επιτελείου Στρατού στις 3 Σεπτεμβρίου 1936, σχετικά με την κατάσταση στον αγροτικό χώρο της Θράκης, επισημαίνονται μεταξύ άλλων και τα εξής: «Η Γενική Ασφάλεια του Κράτους, λειτουργήσασα επί οκτάμηνον τω 1926 με σκοπόν τον της Υπηρεσίας Αμύνης, εις έκθεσίν της του Οκτωβρίου 1926 ανέφερε τα εξής ως προς την εγκατάστασιν των αγροτών: Η κατά το πλείστον ακαταλληλότης των χρησιμοποιηθέντων οργάνων και η εκ της ανάγκης των πραγμάτων επιβαλλομένη σπουδή, επέφεραν μεγίστας αταξίας περί την εγκατάστασιν των προσφύγων, διέθεσαν δυσμενώς κατά του κράτους ουχί μόνον αυτούς, αλλά και τους γηγενείς και προκάλεσαν φοβερόν το μεταξύ των δύο τούτων μίσος, ώστε και μέχρι σήμερον ακόμη πολύ συχνά ν' ακουώμεν συμπλοκάς με αιματηρά αποτελέσματα. Εν Μακεδονία και Θράκη, ένθα ενεκαταστάθη το μείζον των εκ της καλλιέργειας της γης αναμενόντων να ζήσουν προσφύγων, δεν ελύθη ατυχώς ακόμη και το ζήτημα της οριστικής διανομής των γαιών.

Ποιός θα ηδύνατο να φαντασθή ότι το σοβαρότατον αυτό ζήτημα μετά πλήρη δεκαετίαν ευρίσκειται ακόμη εις την αρχήν του; Ποιός θα επίστευεν ότι η από τόσων ετών αρξαμένη διανομή των γαιών στη Β. Ελλάδα, προχωρεί μετά τοιαύτης βραδύτητος, ώστε μέχρι σήμερον ουδέ 8% εκ των δικαιουμένων τίτλων πολλών χιλιάδων οικογενειών, να έχουν τοιούτους; Και όμως, η τοιαύτη βραδύτης είναι εγκληματική, καθόσον συνεπάγεται αποτελέσματα, από πλείστων όσων απόψεων ολεθριώτατα. Οι αγροτικοί πληθυσμοί, όταν γνωρίζουν ότι το έδαφος που καλλιεργούν δεν ανήκει εις αυτούς, είναι απολύτως αδύνατον να έχουν την απαιτούμενην ψυχικήν γαλήνην· μη έχοντες το συναίσθημα της ιδιοκτησίας, ακολουθούν ευχερώς το ρεύμα της ανατροπής και ακούουν με προσοχήν τα όργανα των ξένων προπαγανδών, τα οποία υπόσχονται εις αυτούς

πολλά αγνοούντες εάν ο αγρός που έχουν σήμερα, θα είναι εις την διάθεσίν των και αύριον, όχι μόνο δεν επιδίδονται εις την βελτίωσιν αυτού, αλλά και τον καλλιεργούν άνευ ορέξεως.

Η αβεβαιότης αυτή του αγρότου, δημιουργήσασα λανθάνουσαν κατάστασηιν αδρανείας και αδιαφορίας, έχει άμεσον επίδρασιν επί της παραγωγής, προς ανυπολόγιστον ζημίαν του ίδιου και της εθνικής μας οικονομίας. Πάντοτε, αλλά προ παντός σήμερα, ο στόμαχος έχει επίδρασιν εφ' όλων των ζητημάτων. Εάν το Κράτος σπεύσῃ να δώσῃ εις τους γεωργούς της Β. Ελλάδος γαίας και καταβάλῃ την απαιτούμενην προσπάθειαν προς βελτίωσιν των όρων της ζωής των, δύναται να είναι απολύτως βέβαιον ότι τάχιστα θα έχῃ θαυμάσια αποτελέσματα, από τε εθνικής και δημοσιονομικής απόψεως»¹⁶.

Το 1928 οι τελικά ολοκληρωμένοι αγροτικοί προσφυγικοί οικισμοί της Θράκης ανέρχονται σε 243, έναντι των 1.396 της Μακεδονίας¹⁷. Με την προσάρτηση των εποικιστικών γραφείων Δράμας και Καβάλας στη Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, προστίθενται άλλα 339 χωριά ανεβάζοντας το σύνολο των αγροτικών προσφυγικών οικισμών σε 582. Η Ε.Α.Π. για το διάστημα 1924-1929 είχε προγραμματίσει την κατασκευή 6.995 αγροτικών οικιών. Τον Αύγουστο του 1928 απέμενε η ανέγερση 1.000 περίπου σπιτιών για να ολοκληρωθεί το σχετικό πρόγραμμα¹⁸.

Για την ανέγερση των αγροτικών οικημάτων η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης εφάρμοσε ένα πρόγραμμα χορηγίας στον αγρότη πρόσφυγα, του απαραίτητου οικοδομικού υλικού, ενός αλόγου και ενός κάρου, με τον όρο ότι ο ίδιος προσωπικά θα αναλάμβανε τη μεταφορά, ενώ εξασφαλίστηκαν επαρκή κονδύλια για τους χτίστες και τους ξυλουργούς. Το σύστημα αυτό, βοήθησε τόσο στη γρήγορη ανέγερση των αγροτικών οικιών όσο και στη μείωση του κόστους κατασκευής τους. Η δαπάνη για κάθε αγροτικό σπίτι υπολογίστηκε γύρω στις 11.000 -12.000 δρχ., ποσό που κάλυπτε το 1/2 ή τα 2/3 του κόστους των σπιτιών που χτίζονταν από εταιρείες.

Ένα ακόμη πλεονέκτημα του προγράμματος είναι ότι το κάθε σπίτι είχε την ιδιαίτερη μορφή του και το κάθε χωριό είχε το δικό του αρχιτε-

16. Κ. Σκορδύλης (επιμέλεια), *Μειονότητες και προπαγάνδα στη Βόρεια Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο*, *Τοπωρ* 7 (1994), 67-75.

17. Ε.Α.Π., Έκθεση 20n, 7.

18. Ε.Α.Π., Έκθεση 19n, 6.

κτονικό και αισθητικό «χρώμα»¹⁹. Συνολικά, μέχρι τον Αύγουστο του 1930 η αγροτική οικοδομική δραστηριότητα ήταν η ακόλουθη:

Πίνακας 2	
Αγροτική Οικοδομική δραστηριότητα στη Θράκη²⁰	
Κατηγορία σπιτιών	Αριθμός
Σπίτια ανταλλάξιμων μουσουλμάνων. –Βουλγάρων	25.683
Σπίτια χτισμένα από την κυβέρνηση (1922-24)	3.174
Σπίτια από την Ε.Α.Π. μέσω της εταιρείας SOMMERFELD HOUSES	445
Σπίτια χτισμένα απευθείας από την Ε.Α.Π. (1925-29)	10.982
Σπίτια που θα χτιστούν από την Ε.Α.Π.	209
Σύνολο	40.493

Η αγροτική παραγωγή στη Θράκη

Το υψηλό επίπεδο γνώσεων των προσφύγων συνέβαλε στην ανάπτυξη της γεωργίας, η οποία γινόταν με πρωτόγονο τρόπο, αμετάβλητο από την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και έδινε χαμηλές στρεμματικές αποδόσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι για πρώτη φορά πολλοί μουσουλμάνοι γεωργοί της ελλαδικής Θράκης χρησιμοποιούσαν σιδερένια άροτρα. Μέχρι τότε μεταχειρίζονταν ξύλινα άροτρα και αγνοούσαν παντελώς τη χρήση των λιπασμάτων. Ο γερμανός συγγραφέας Joachim Schulze κρίνοντας τα αποτελέσματα της εγκατάστασης των προσφύγων, έγραψε ότι η ελληνική Θράκη «υπερέβη την τέως οικονομική και μορφωτική βαθμίδα...»²¹, ενώ ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων Sir John Canyell που επισκέφτηκε την Ελλάδα το 1930, ανέφερε: «δεν είναι υπερβολή να λεχθεί ότι ο επισκεπτόμενος τας προσφυγικάς περιοχάς... διέρχεται από του 17ου εις τον 20ο αιώνα»²². Ο Αιγίδης σημειώνει για το ζήτημα ότι «η ανάγκη εις ην ευρέθην

19. Κωνσταντίνος Φωτιάδης, Η εγκατάσταση των προσφύγων στη Θράκη. Η συμβίωση των χριστιανών και μουσουλμάνων Ελλήνων 1919-1930, *Πρακτικά Α΄ Παγκοσμίου Συνεδρίου Θρακών*. Αλεξανδρούπολη 1995, 63-74.

20. Ε.Α.Π., Έκθεση 27η, 10.

21. I. Schulze, *Neugriechenland*, Gotha 1937, 67.

22. Α. Λιάπης, ό.π.

το κράτος να εφοδιάζει τους αποκατασταθέντας αγρότες με γεωργικά εργαλεία, είχε ως αποτέλεσμα να προωθήσει τον ανέκαθεν και εις όλα τα γεωργικά μήκη συντηρητικών καλλιεργητήν της γης, όπως υιοθετήση τις νεώτερες μεθόδους και τα νέα συστήματα και αντικαταστήσει τα προκατακλυσμιαία άροτρα και τα άλλα γεωργικά εργαλεία δια νεωτέρων, αγνώστων εις αυτόν μέχρις της εποχής εκείνης. Η επελθούσα και από της απόψεως ταύτης μεταβολή υπήρξε κολοσσιαία, οι δε παρακολουθήσαντες ταύτην κρατικοί γεωπόνοι δεν αποκρύπτουν ότι αν δεν παρέπιπτεν η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων, θα εχρειάζοντο πολλά ακόμη έτη μέχρι ότου πεισθώσιν οι γηγενείς αγρόται των νέων ιδίως χωρών, να παραιτηθώσι των πεπαλαιωμένων και αλυσιτελών μεθόδων και εργαλείων. Θα ήρκεν επί τούτοις να σημειωθεί ότι υπήρχον περιφέρειαι όπου και αυτά τα σιδηρά άροτρα ήσαν άγνωστα και όπου ο αλωνισμός των σιτηρών διεξήγετο δια των μεθόδων της εξαπλώσεως των στάχτων υπό τας πόδας ίππου, περιστρεφόμενου περίξ ενός πασσάλου»²³.

Από τη φυσιογνωμία της Θράκης του 1919 δεν απόμειναν παρά μόνο τα βουνά, τα δάση -όσα διασώθηκαν- και τα ρέοντα ύδατα. Από τις αποξηρανθείσες ελώδεις περιοχές αφενός προέκυψε ευφορότατη γη, αφετέρου εξαλείφθηκε η μάστιγα της ελονοσίας. Στη θέση των τελμάτων και των θαμνωδών εκτάσεων παρουσιάστηκαν εύφορα χωράφια και πυκνοκατοικημένοι οικισμοί «ωσει η ζωή ν' ανέθαιλλεν εκ της τέφρας των καιομένων πρίνων και άλλων αγρίων φυτών»²⁴. Η άφιξη και εγκατάσταση των προσφύγων στην περιοχή οδήγησε σε μια εντυπωσιακή αύξηση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων και της γεωργικής παραγωγής, από χρόνο σε χρόνο, όπως δείχνει ο επόμενος πίνακας:

23. Α. Αιγίδης, ό.π., 99.

24. Σταμάτης Γουδελίς, *Σχέσεις χριστιανών και μουσουλμάνων στην ελληνική Θράκη*, Κομοτηνή 1991, 22.

Πίνακας 3 Καλλιεργούμενα στρέμματα και γεωργική παραγωγή στη Θράκη 1923- 1927²⁵							
1923-24		1924-25		1925-26		1926-27	
στρέμ- ματα	οκάδες	στρέμ- ματα	οκάδες	στρέμ- ματα	οκάδες	στρέμ- ματα	οκάδες
312.441	22.810.793	335.846	35.305.731	367.062	37.333.192	389.395	43.198.174

Ειδικότερα για ορισμένες καλλιέργειες παρατηρήθηκε η παρακάτω αύξηση στρεμμάτων από το 1923 ως το 1928:

Πίνακας 4 Καλλιεργούμενες εκτάσεις 1923-1928²⁶			
Καλλιέργειες	1923 στρέμματα	1928 στρέμματα	Αύξηση στρεμμάτων
Σιτάρι	142.942	320.495	177.553
Κριθάρι	84.019	232.774	148.755
Καλαμπόκι	147.705	223.578	75.873
Σίκαλη	17.232	105.169	87.937
Καπνός	64.296	120.089	55.793
Σύνολο	456.194	1.002.105	545.911

Η παραγωγή γεωργικών προϊόντων στις επαρχίες Κομοτηνής και Σαπών το έτος 1930 ήταν η ακόλουθη:

Πίνακας 5 Παραγωγή Γεωργικών προϊόντων στις Επαρχίες Κομοτηνής και Σαπών²⁷	
Είδος	Οκάδες
Καπνός	810.999

25. Ε.Α.Π., Έκθεση 19η, 7.

26. Ε.Α.Π., Έκθεση 27η, 10.

27. Γενική Διοίκηση Θράκης (επιμέλεια), *Λεύκωμα Θράκης-Μακεδονίας*, Κομοτηνή 1932, 34.

Σίτος	8.000.000
Κριθή	6.100.000
Σμιγός	125.000
Βρώμη	110.000
Κεχρί	180.000
Ρόβι	115.000
Βίκος	13.000
Χόρτον	4.700.000
Σπσάμι	360.000
Φασόλια	160.000
Γυφτοφάσουλα	195.000
Ρεβύθια	205.000
Γεώμπλα	240.000
Υδροπέπ.	1.100.000
Σταφυλαί	1.650.000
Αμύγδαλα	135.000
Κάρυα	60.000
Οπωροκπευτικά νωπά	110.000
Ελαίαι	15.000
Βάμβαξ	16.000

Μέσα στο χρονικό διάστημα 1924-1927 η σιτοπαραγωγή στη Δυτική Θράκη αυξήθηκε από 22.810.793 οκάδες σε 43.198.174²⁸. Στην περίοδο 1931-33 η παραγωγή σιτηρών στη Θράκη αντιπροσώπευε το 8-11% της συνολικής εσοδείας, και της Μακεδονίας το 30-34%. Ιδιαίτερα για τον καπνό, πρέπει να αναφερθεί ότι τόσο η ποιότητα, όσο και η παραγόμενη ποσότητα, είχαν φτάσει πλέον σε πολύ υψηλά επίπεδα (60-70 οκάδες ανά στρέμμα). Ο καπνός της Θράκης, υπήρξε η χρυσοφόρος πηγή στην οποία όφειλε τον πλούτο και την ανάπτυξή της ένα μεγάλο τμήμα της περιοχής και ιδιαίτερα η πόλη της Ξάνθης. Με την άφιξη των προσφύγων η παραγωγή σε επίπεδο χώρας σχεδόν τριπλασιάστηκε: από τα 23,5 χιλ. κιλά το 1922 έφθασε τα 66 χιλ. κιλά το 1925. Πάνω από 40.000 εργάτες στη Μακεδονία και τη Θράκη -πρόσφυγες στη συντριπτική τους πλειοψηφία – απασχολούνταν στην καπνοβιομηχανία. Η αγροτική οικονομία της Θράκης στηρίχτηκε κατά βάση στον καπνό, οι εξαγωγές του οποίου έφτασαν να καλύπτουν το 70% του συνόλου της παραγωγής, αποτελώ-

28. Ευστάθιος Πελαγίδης, Προβλήματα προσφυγικής αποκατάστασης στη Δυτική Θράκη 1923-1930, *Θρακική Ηχώ* 2 (1992), 84-97.

ντας την κύρια πηγή συναλλάγματος και απασχολώντας 150.000 οικογένειες. Η Διεύθυνση Εποικισμού Θράκης, σε συνεργασία με το Υπουργείο Γεωργίας, φρόντισε να συγκεντρωθεί ο καπνός όλης της Θράκης στην Ξάνθη, με την προοπτική να πουληθεί από τις προσφυγικές συνεταιριστικές ενώσεις. Αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα να μην επιτευχθεί η πώση των τιμών που επιδίωκαν οι καπνέμποροι, επιτρέποντας στους συνεταιρισμένους παραγωγούς να υποστηρίξουν καλύτερα το προϊόν τους²⁹. Η οικονομική κρίση του 1929-32³⁰ είχε όμως επώδυνες επιπτώσεις στην παραγωγή του καπνού της περιοχής. Η κρίση οδήγησε το δίκτυο αξιοποίησης του καπνού σε κατάρρευση, αφού στο διάστημα 1929-33 οι εξαγωγές καπνού μειώθηκαν κατά το 1/3 ως προς την ποσότητα και κατά 81% ως προς την αξία. Η πτώση της διεθνούς ζήτησης καθώς και ο ισχυρός ανταγωνισμός από τα βουλγαρικά, τουρκικά και κινεζικά καπνά, είχαν ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη πτώση της παραγωγής στο 50%. Ο αριθμός των ανέργων καπνεργατών αυξήθηκε δραματικά, γεγονός που τροφοδότησε τις κοινωνικές αναταραχές και την πολιτική οξύτητα που ταλάνισαν τη Θράκη και την ανατολική Μακεδονία. Η ύφεση έπληξε και τα υπόλοιπα παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα που διέθετε η χώρα, το λάδι και τη σταφίδα. Άλλη μια αξιοσημείωτη αγροτική δραστηριότητα είναι και η αμπελοργία. Το 1925 σε διάστημα δύο ετών είχε αμπελωθεί έκταση 57.000 στρεμμάτων σύμφωνα με την Ε.Α.Π.³¹.

Το 1928 είχαν διανεμηθεί στους πρόσφυγες 1,4 εκ. φυτάρια αμπελών από την Ε.Α.Π., πέρα από κείνα που είχαν εισαχθεί από τους προσφυγικούς συνεταιρισμούς. Στην περιοχή αυτή, όπου, λόγω της φυλλοξήρας και των κακών καιρικών συνθηκών οι αμπελώνες είχαν ουσιαστικά εξαφανιστεί, το πρόγραμμα για την ανάπτυξη της αμπελοργίας βασίστηκε στη μελέτη του εδάφους και στην εισαγωγή κατάλληλων ποικιλιών.

29. Ε. Α. Π., Έκθεση 19η, 11.

30. Περισσότερα γι' αυτήν την περίοδο και τις επιπτώσεις της στην προσφυγική αγροτική οικονομία και κοινωνία βλ. σε Κωνσταντίνος Κωστής, Η ελληνική οικονομία στα χρόνια της κρίσης 1929-1932, στο Θάνος Βερέμης (επιμέλεια), *Ελευθέριος Βενιζέλος. Οικονομία- Κοινωνία - Πολιτική στην Εποχή του*, Αθήνα 1989, 191-227. Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, *Εθνισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Αθήνα 1978, ιδιαίτερα το δεύτερο κεφάλαιο. Επίσης, Χρήστος Ευελπίδης, *Η εξέλιξις της γεωργικής κρίσεως*, Αθήνα 1935, 45.

31. Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, *Νεοελληνική Ιστορία (1204-1940)*, Θεσσαλονίκη 1991, 448.

Και είχε πλήρη επιτυχία, όπως δείχνουν οι αμπελώνες στην περιοχή Κομοτηνής³².

Οι προσφυγικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί

Η ανάγκη αποκατάστασης των προσφύγων επιτάχυνε τις διαδικασίες απαλλοτρίωσης των μεγάλων αγροκτημάτων, που είχε ήδη αρχίσει στη δεκαετία του 1910, και έδωσε ισχυρή ώθηση στο αγροτικό κίνημα που εκφραζόταν κυρίως μέσα από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Η συνεταιριστική κίνηση των προσφύγων ήταν έντονη στην περιοχή και η βοήθεια που πρόσφερε στην υπόθεση της αποκατάστασής τους πολύ αξιόλογη. Μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1926 οι προσφυγικοί συνεταιρισμοί δεκαπλασιάστηκαν. Στη Θράκη υπήρχαν 234 προσφυγικές συνεταιριστικές οργανώσεις με 13.258 μέλη, ένα συνολικό κεφάλαιο 4.443.650 δρχ. και απόθεμα 1.083.447 δρχ.³³ και κύριο στόχο τη χορήγηση δανείων³⁴. Με το κεφάλαιο αυτό μπόρεσαν να πάρουν από την Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας (ΕΤΕ) δάνειο ύψους 33.000.000 δρχ. και να οργανώσουν με μηχανική καλλιέργεια ένα μεγάλο αριθμό σύγχρονων αγροκτημάτων.

Στα τέλη του 1927 τα μέλη αυξάνονται σε 16.803, το κεφάλαιο ανεβαίνει στα 8.910.610 δρχ., και τα δάνεια που χορηγούνται από την Εθνική Τράπεζα ανέρχονται σε 81.240.667 δρχ., εκτός από εκείνα που χορηγήθηκαν σε μέλη, ύψους 3.500.000 δρχ.³⁵. Με αυτές τις οικονομικές δυνατότητες οι προσφυγικές ενώσεις πήραν στα χέρια τους ένα μέρος από το έργο της αποκατάστασης και από την ευθύνη για την οικονομική στήριξη των προσφύγων. Με το ποσό των 3.516.832 δρχ., αγόρασαν αγροτικές μηχανές, χημικά λιπάσματα, ζώα κ.ά. Έπειτα δημιούργησαν φυτώρια από μωρεόδεντρα και αμπέλια και προώθησαν σημαντικά τη βιοτεχνία της οινοποίησης και της μεταξουργίας. Μια πολύ σημαντική πρωτοβουλία τους ήταν η σύσταση το 1928 έξι υπηρεσιών σε ισάριθμα μεγάλα αστικά κέντρα της Θράκης, με σκοπό να ελέγχουν τους λογαριασμούς των προσφυγικών ενώσεων κάθε επαρχίας. Μεγάλη δραστηριότητα παρατηρήθηκε το 1928, όταν οι προσφυγικές ενώσεις των επαρχιών που ασχολούνταν με την παραγωγή καπνού, συνεργάστηκαν για κοινή

32. Ε.Α.Π., Έκθεση 19n, 9.

33. Ε.Α.Π., Έκθεση 19n, 15.

34. D. Pentzopoulos, ό.π., 40.

35. Ε.Α.Π., Έκθεση 20n, 6.

αποθήκευση, επεξεργασία και πώληση καπνών. Ενωμένες μπόρεσαν να αποκρούσουν την πολιτική των εμπορών καπνού, οι οποίοι προσαποθύσαν να μονοπωλήσουν τον καπνό της Ξάνθης σε μια τιμή κατώτερη των 60 δρχ. την οκά.

Εικοσιδύο ενώσεις προσφύγων στην περιοχή Ξάνθης-Σταυρούπολης είχαν αποθηκεύσει 260.000 οκάδες καπνού, η τιμή των οποίων κυμαίνονταν μεταξύ 128 και 145 δρχ. Ανάλογα οφέλη είχαν διαπιστωθεί και στην περιοχή του Έβρου³⁶ όπου συνεχιζόταν η συνεταιριστική παράδοση που είχε αρχίσει ήδη από το 1921, με την εγκατάσταση των πρώτων προσφύγων³⁷.

Οι μουσουλμάνοι της Θράκης και το προσφυγικό πρόβλημα

Οι μουσουλμάνοι της Θράκης -η συνθήκη της Λωζάννης (άρθρο 45) αναφέρεται σε «μουσουλμανικές μειονότητες» θεωρώντας ότι υπάρχουν τουλάχιστον τρεις ομάδες (Πομάκοι, Τουρκοφανεϊς, Αθίγγανοι)-, όπως και οι Έλληνες της Κωνσταντινούπολης, είχαν εξαιρεθεί από την ανταλλαγή των πληθυσμών που αποφασίστηκε με τη σχετική Σύμβαση της 30 Ιανουαρίου 1923. Έτσι, ενώ σε όλες τις άλλες περιοχές της Ελλάδας η αναχώρηση των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων εξασφάλιζε τουλάχιστον στέγη και κλήρο στους ανταλλάξιμους Έλληνες πρόσφυγες, στη Θράκη η παραμονή των μη ανταλλάξιμων Μουσουλμάνων εξασφάλιζε βέβαια στους ίδιους όλα τα δικαιώματα ενός Έλληνα πολίτη, βραχυκύκλων, όμως την προσφυγική αποκατάσταση της περιοχής και περιέπλεκε ακόμη περισσότερο το προσφυγικό πρόβλημα³⁸.

Το πιο πιεστικό πρόβλημα ήταν η δυσκολία εξεύρεσης στέγης και χω-

36. Ε.Α.Π., Έκθεση 20η, 7.

37. Θ. Κυρκούδης, *Το Τρίγωνο των ποταμών και των συνόρων*, Θεσσαλονίκη 2000, 246.

38. Ο Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος αναφέρει ότι η προσφυγική περιουσία που προέκυψε από τις περιουσίες των μουσουλμάνων που ανταλλάχθηκαν «ροκανίσθηκε» από τα λεγόμενα έξοδα διοικήσεως των διαφόρων υπηρεσιών που την διαχειριζόταν (Κράτος, ΤΑΙΠΑΠ, ΚΕΔ, Εθνική Τράπεζα, Υπηρεσία Διαχειρίσεως Μουσουλμανικών Κτημάτων), ενώ πολλές γαίες πέρασαν σε χέρια μη προσφύγων. Ακόμη αναφέρει απόδογμα ομιλίας στη Βουλή (5/11/1979) του κοινοβουλευτικού εκπροσώπου του ΠΑΣΟΚ, όπου τονιζόταν μεταξύ άλλων ότι: «(.....)Η μουσουλμανική περιουσία στα διάφορα στάδιά της υπέστη άγρια εκμετάλλευση. Επτά τοις εκατό εκ της περιουσίας εκείνης, διατέθηκε για την αποκατάσταση των προσφύγων, Το υπόλοιπο, το 93%, διασπαθίστηκε, που σημαίνει ότι έγιναν καταχρήσεις(.....)». Κωνσταντίνος Βακαλόπουλος, ό.π., 444.

ραφιών για τους αγρότες πρόσφυγες. Και αυτό διότι τα μουσουλμανικά σπίτια και χωράφια δεν μπορούσαν να διατεθούν για την αποκατάσταση των προσφύγων, εκτός και εάν εξαγοράζονταν ή απαλλοτριώνονταν με αποζημίωση και μόνο με τη συγκατάθεση των ιδιοκτητών τους. Η ελληνική κυβέρνηση αδυνατούσε να προβεί σε απαλλοτριώσεις, ακόμη και στην περίπτωση των μεγάλων περιουσιών που ανήκαν σε μουσουλμάνους, χωρίς να καταβάλει αμέσως σε χρήματα την αξία τους. Η απαλλοτριώση δεν ήταν καθόλου εύκολη υπόθεση, παρόλο που εκδόθηκαν διατάγματα και δόθηκαν οδηγίες στις υπηρεσίες της Θράκης (Ιανουάριος 1925), για να επισπευσθούν οι διαδικασίες και να παρακαμφθούν οι γραφειοκρατικές τυπικότητες³⁹. Το πρόβλημα συνίστατο κυρίως στην αβεβαιότητα ως προς τα όρια των ακινήτων (χωραφιών) και τους τίτλους κυριότητάς τους, με αποτέλεσμα τη σοβαρή καθυστέρηση των εργασιών εξαγοράς και απαλλοτριώσεως.

Το γεγονός αυτό προκάλεσε, αναγκαστικά, μια κατάσταση ανώμαλη και περίπλοκη, η οποία έφερε σε δύσκολη θέση και την Ε.Α.Π. και την ελληνική κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, από τις 15.326 αγροτικές προσφυγικές οικογένειες που εγκαταστάθηκαν στη Θράκη (Δεκέμβριος 1924), γύρω στις 13.300 είχαν ήδη αρχίσει να καλλιεργούν χωράφια ιδιοκτησίας μουσουλμάνων, παρόλο που δεν είχαν ακόμη εξαγοραστεί (Μάρτιος 1925)⁴⁰. Γενικά, με την αναγκαστική μέθοδο της κατάληψης (είτε αυθαίρετης, είτε με την άδεια του κράτους), οι πρόσφυγες είχαν καταλάβει μέχρι το Μάρτιο του 1926: 145.159 στρέμματα γης, 3.000 δωμάτια σε αγροτικά σπίτια, 42 τεμένη και σχολεία, 2.827 αστικά οικήματα. Το πρόβλημα ήταν ίσως περισσότερο οξυμμένο, αν λάβουμε υπόψη ότι περίπου 2.000 μουσουλμανικές οικογένειες, που κατέφυγαν ως πρόσφυγες στην Τουρκία, μπορούσαν να κάνουν χρήση του δικαιώματός τους να επιστρέψουν και να εγκατασταθούν ξανά στα σπίτια τους.

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση, Ε.Α.Π. και κυβέρνηση είχαν να αντιμετωπίσουν δύο κορυφαία προβλήματα:

Το πρώτο αφορούσε την γρήγορη ολοκλήρωση των εξαγορών και των απαλλοτριώσεων των μουσουλμανικών κτημάτων (χωραφιών και

39. Ψηφίστηκε Νόμος στις 10 Ιανουαρίου 1925 και εκδόθηκε το Διάταγμα στις 14 Ιανουαρίου 1925. Έκθεση 5η, 6.

40. Ε.Α.Π., Έκθεση 5η, 6.

σπιτιών), προκειμένου να περιέλθουν στην πλήρη κυριότητα της Ε.Α.Π., για να παραχωρηθούν στη συνέχεια στους πρόσφυγες.

Το δεύτερο, την δυνατότητα να αποδοθούν στους Μουσουλμάνους ιδιοκτήτες τα παραπάνω κατειλημμένα ακίνητα. Εξάλλου, η Ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε με υπόσχεσή της προς την τουρκική ότι η απόδοση των σπιτιών (αγροτικών και αστικών) θα είχε ολοκληρωθεί μέχρι το φθινόπωρο του 1925 και όλων των άλλων ακινήτων μέχρι το φθινόπωρο του 1926. Στην ελλαδική Θράκη οι κρατικές αρχές αναγκάστηκαν να απαλλοτριώσουν και να επιτάξουν, εκτός από τα σπίτια των Βουλγάρων που είχαν φύγει, και εκείνα των «βουλγαριζόντων» που είχαν εκτοπιστεί, και έναν μεγάλο αριθμό αστικών και αγροτικών μουσουλμανικών κατοικιών και κτημάτων, για την προσωρινή στέγασή τους, καθώς και σημαντικές ποσότητες σιτηρών για τη διατροφή τους και ένα μεγάλο αριθμό ζώων για τις αγροτικές τους ανάγκες⁴¹.

Ο νόμος της απαλλοτρίωσης μέρους της ακίνητης περιουσίας αποζημιώνει άμεσα τους ιδιοκτήτες και παραχωρούσε τις εν λόγω περιουσίες στην Ε.Α.Π. Σκληρότερη ήταν η συμπεριφορά της Πολιτείας με την εφαρμογή της προσωρινής επίταξης μέρους της περιουσίας των ντόπιων χριστιανών και μουσουλμάνων Ελλήνων, για τις άμεσες ανάγκες των προσφύγων⁴². Πριν ακόμη επουλωθούν οι πληγές της μεγάλης συμφοράς και του οικονομικού αδιέξοδου, το ελληνικό κράτος αποζημίωσε, με ψήφισμα που εξέδωσε η Δ' Εθνοσυνέλευση στις 10 Ιανουαρίου 1925, τις επιταγμένες περιουσίες των μουσουλμάνων της περιοχής. Η κρατική παρέμβαση προσέλαβε ποικίλες μορφές και αρθρώθηκε σε διάφορα επίπεδα (θεσμικό, οικονομικό, πολιτικό). Οκτώ εκατομμύρια (8.000.000) δραχμές δόθηκαν για τα ενοίκια των δωματίων και για την πληρωμή των σιτηρών⁴³. Τα μέτρα αυτά κλόνισαν προσωρινά την οικονομική κατάσταση των μουσουλμάνων οι οποίοι ωστόσο δεν αντέδρασαν δυναμικά, ζητώντας την εξαίρεσή τους.

Η συντριπτική πλειοψηφία σεβάστηκε την καθολικότητα των επιβεβλημένων αντιλαϊκών μέτρων προκειμένου να υλοποιηθεί επιτυχώς η προσφυγική αποκατάσταση. Απόδειξη της εμπιστοσύνης και της κατανόησης των μουσουλμάνων προς την Ελληνική Διοίκηση αποτελεί το γε-

41. Α.Υ.Ε., Κ.Υ 1927-28, Β/28, Αρ. Πρωτ. 1133. Κωνσταντινούπολη (9. 10.1928).

42. Ευστάθιος Πελαγίδης, ό.π., 87.

43. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1927.28, Β/28, Αρ. Πρωτ. 257. Κομοτηνή (18.04.1927).

γονός του ελάχιστου αριθμού αυτών που έκαναν χρήση του δικαιώματος της επιλογής υπέρ της τουρκικής ιθαγένειας, ενός όπλου που τους παρέιχε το άρθρο 3 της Συνθήκης των Σερρών περί Μειονοτήτων, το οποίο είχε περιληφθεί και στη Συνθήκη της Λωζάννης⁴⁴ (στο Πρωτόκολλο 16⁴⁵).

Άλλη μια ουσιαστική απόδειξη της αρμονικής συμβίωσης των μουσουλμάνων Ελλήνων υπηκόων με τους υπόλοιπους Έλληνες είναι ο μικρός αριθμός εκείνων που προτίμησαν να αναχωρήσουν από την Ελλάδα για την Τουρκία. Στο διάστημα της δετίας 1920-1928 οι μουσουλμάνοι που αναχώρησαν για την Τουρκία δεν ξεπέρασαν τους 5.000⁴⁶. Θα πρέπει ακόμη εδώ να τονιστεί ότι οι περισσότεροι από αυτούς κατάγονταν από δύο χωριά του νομού Έβρου, την Καβύλη και το Αχυροχώρι. Οι κάτοικοι των χωριών αυτών ανταλλάχτηκαν με τους Έλληνες κατοίκους των χωριών Βύσσα και Σιδηρόκαστρο της Ανατολικής Θράκης με δική τους πρωτοβουλία, χωρίς καμία άμεση ή έμμεση επέμβαση των δύο κρατών⁴⁷.

Η επίταξη των μουσουλμανικών περιουσιών δεν κράτησε πολύ. Αμέσως μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης άρχισε η μονομερής εφαρμογή των συγκεκριμένων άρθρων που αναφέρονταν στην προστασία των μειονοτήτων. Με εντατικούς ρυθμούς οι τοπικές αρχές προωθούσαν τα προσφυγικά κύματα που κατέκλυζαν τη Θράκη. Η αραίωση των προσφυγικών πληθυσμών είχε ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία απόδοση των κτημάτων στους μουσουλμάνους ιδιοκτήτες.

Μέσα σε μία τετραετία αποδόθηκαν σχεδόν εξ ολοκλήρου, ή εξαγοράστηκαν, οι επιταγμένες αστικές και αγροτικές περιουσίες των μουσουλμάνων⁴⁸. Οι μουσουλμάνοι ξανάγιναν κύριοι της περιουσίας τους.

44. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1927-28, Β/28, Αρ. Πρωτ. 1133, Κωνσταντινούπολη (9.10.1928).

45. Συνολικά 200 άτομα από τους 94.723 μουσουλμάνους έκαναν χρήση. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1927-1928, Β/28, Αρ. Πρωτ. 13748, Κομοτηνή (2.06.1926).

46. Κ. Φωτιάδης, ό.π., 64.

47. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1927-1928, Β/28, Αρ. Πρωτ. 13748, Κομοτηνή (2.06.1926).

48. Α.Υ.Ε., Κ.Υ., 1927-28, Β/28, Αρ. Πρωτ. 257, Κομοτηνή (18.04.1927). Στις 18.4.1927, ο Γενικός Διοικητής Θράκης Ζαφειρόπουλος, ενημερώνοντας το πολιτικό γραφείο του Υπουργείου Εξωτερικών, γράφει ότι στην Ξάνθη: «εκ των 1.000 περίπου αγροτικών δωματίων άτινα κατείχοντο κατά το παρελθόν έτος υπό των προσφύγων εν τη περιφέρεια της υποδ/σεως Ξάνθης έχουν αποδοθή τα 800 και παραμένουσι ακόμη υπό κατοχήν μόνον 200, άτινα, κατά τας διαβεβαιώσεις της οικείας υπηρεσίας του Εποικισμού, θ' αποδοθώσι ταχέως». Στην ίδια έκθεση του ο Ζαφειρόπουλος, αναφερόμενος στα αστικά και αγροτικά κτήματα των μουσουλμάνων, γράφει: «Τα καταληφθέντα αστικά και αγροτικά κτήματα των Τούρκων.. απεδόθησαν το δεύτερον έτος της καταλήψεως αυτών,

Οι αγροτικές τους καλλιέργειες αυξήθηκαν σημαντικά. Συγκεκριμένα, στην περιφέρεια Ξάνθης οι μουσουλμάνοι, ενώ το 1921 παρήγαγαν 751.650 οκάδες καπνά, το 1924 παρήγαγαν 1.262.000 οκάδες⁴⁹.

Όσο το γεγονός των καταλήψεων μουσουλμανικών περιουσιών παρά την επιστροφή των μουσουλμάνων, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην Τουρκία, όπου αυτή την περίοδο διαμορφώνονται οι δυσμενέστερες συνθήκες και το πιο εχθρικό κλίμα για το ελληνικό στοιχείο. Στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε συγκεντρωθεί ο κύριος όγκος τους, στελέχη από τις περιοχές Σερρών, Δράμας και Θράκης δημιούργησαν το «Σύνδεσμο της Ανταλλαγής της Ανατολικής Μακεδονίας», όπου σε μία από τις συνεδριάσεις του, αποφασίστηκε ν' ασκηθεί πίεση στην τουρκική κυβέρνηση ώστε να λάβει αντίποινα κατά των Ελλήνων της Τουρκίας για τις «καταπίεσεις και την τυραννία» που υφίσταντο οι ομόθρηκοί τους στην Ελλάδα⁵⁰.

Σχεδιασμός της προσφυγικής αποκατάστασης και μουσουλμανικές ιδιοκτησίες

Τα πρόσθετα αυτά προβλήματα, μαζί με τα συνήθη εποικιστικά, επέβαλαν τη συγκρότηση εποικιστικών υπηρεσιών και τη διάρθρωσή τους κατά το σχήμα του εποικισμού στη Μακεδονία. Έτσι, στη Διεύθυνση Εποικισμού Δυτικής Θράκης (έδρα Κομοτηνή), υπάγονταν τα εποικιστικά γραφεία Κομοτηνής, Αλεξανδρούπολης, Ορεσιτιάδας, Διδυμοτείχου, Ξάνθης, Δράμας και Καβάλας. Τα δύο τελευταία αποσπάστηκαν από τη Γενική Διεύθυνση Μακεδονίας, και προσαρτήθηκαν το 1928 στη

ήτοι κατά το 1924, πράγμα όπερ διεπιστώθη κατά τον Μάρτιον του 1925 υπό των εκτάκτων απεσταλμένων της Κοινωνίας των Εθνών κ.κ. Εξτράν και Ντελάρα, οτινες υπέβαλον και σχετικόν έκθεσιν δι' ης ανεγνωρίζετο η καλή θέλησις και αποτελεσματική προσπάθεια της Ελληνικής Διοικήσεως προς εκτέλεσιν των ανειλημμένων υπ' αυτής υποχρεώσεων».

49. Α.Υ.Ε., Κ.Υ. 1927-28. Β/28. Αρ Πρωτ. 1133. Κωνσταντινούπολη, 9.10.1928.

50. Α.Υ.Ε., Κ.Υ.Φ., 1923/Α/5/VI/12. Βλ. Και Α.Υ.Ε., φ. 1923/Κ.Τ.Ε./ΑΠ/4/10, έγγραφο της Γενικής Διεύθυνσης Εποικισμού Μακεδονίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Θεσσαλονίκης, 29 Οκτ. 1923. Επίσης, Α.Υ.Ε., φ. 1923/Κ.Τ.Ε./ΑΠ/14/17, απόφαση Υπουργείου Εξωτερικών, για διευκόλυνση αναχώρησης των Μουσουλμάνων, Αθήνα, 12 Νοεμβρίου 1923. Α.Υ.Ε., Κ.Υ.Φ. 1923/Κ.Τ.Ε./ΑΠ/7, δημοσίευμα της εφημερίδας Βακίτ (Vakit) της Κωνσταντινούπολης και Α.Υ.Ε., Κ.Υ.Φ. 1923/Κ.Τ.Ε./ΑΠ/7 (ό.π.).

Θράκη, για την ευκολότερη εποπτεία των εποικιστικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι 339 προσφυγικοί οικισμοί τους.

Για το πρόβλημα της απαλλοτριώσης μουσουλμανικών κτημάτων, προς όφελος των προσφύγων, η ελληνική κυβέρνηση ήδη από το 1924 είχε συνάψει με την Εθνική Τράπεζα δάνειο 50.000.000 δρχ. (200.000 λιρών Αγγλίας) με την προοπτική να δανειστεί άλλα τόσα αργότερα, ανάλογα με την εξέλιξη των πραγμάτων. Με τα κονδύλια αυτά αγοράστηκαν και μεταβιβάστηκαν στην Ε.Α.Π. μέχρι το Μάρτιο του 1925) περίπου 800.000 στρέμματα. γης⁵¹.

Παράλληλα το Μάρτιο του 1925 προγραμματίστηκε να χτισθούν με ευθύνη της Ε.Α.Π. σε πρώτη φάση 4.500 αγροτικά σπίτια και 1.500 αστικά, και στα επόμενα στάδια 8.500 (συνολικά), ανάλογα και με την πορεία που θα είχαν οι απαλλοτριώσεις. Με κανονικές συνθήκες το πρόγραμμα αυτό θα μπορούσε μέχρι τον Ιούνιο του 1926 να καλύψει την ανέγερση 1.400 αστικών και 500 αγροτικών οικημάτων. Πέρα απ' αυτά, άλλα 1.423 σπίτια χτίζονταν από τους ίδιους τους πρόσφυγες, με δάνεια που πήραν από την Ε.Α.Π.

Τόσο η διανομή χωραφιών όσο και η πρόδος στο έργο της ανοικοδόμησης και εξασφάλισης στέγης διευκόλυναν σημαντικά την απόδοση των κατελημμένων μουσουλμανικών περιουσιών. Έτσι, μέχρι το Μάρτιο του 1926 η ελληνική κυβέρνηση είχε αποδώσει 94.429 στρέμματα γης (μικρές αγροτικές περιουσίες), 1.303 αγροτικά δωμάτια, 29 τζαμιά και σχολεία, 398 αστικά οικήματα. Συνολικά από την 1η Ιανουαρίου 1924 μέχρι 31 Δεκεμβρίου 1929 είχαν τεθεί στη διάθεση της Διεύθυνσης Εποικισμού Θράκης κονδύλια ύψους 385.105.069 δρχ.⁵². Η κατάσταση όμως στην περιοχή είχε και άλλη μια ιδιαιτερότητα σε σχέση με τις μουσουλμανικές μειονότητες. Οι μουσουλμάνοι της περιοχής, αφού δεν είχαν συμπεριληφθεί στην ανταλλαγή, είχαν το νόμιμο δικαίωμα να πουλούν και να διαθέτουν, όπως θέλουν, όχι μόνο την κινητή, αλλά και την ακίνητη περιουσία τους, με την προσκόμιση πιστοποιητικού μη ανταλλαξιμότητας. Έτσι, στη διετία 1925-1927 σημαντικό μέρος της ακίνητης περιουσίας τους είχε μεταβιβαστεί με νόμιμες δικαιοπραξίες σε ντόπιους ή πρόσφυγες Έλληνες της περιοχής. Όπως σημειώνεται σε έγγραφο της

51. Ε.Α.Π., Έκθεση 3η, 4 και Έκθεση 5η, 6. Από τα 800.000 στρέμματα γης τα 600.000 ήταν καλλιεργήσιμα και τα 200.000 βοσκήσιμα.

52. Ε.Α.Π., Έκθεση 9η, 5.

Γενικής Διοίκησης Θράκης προς το Υπουργείο Γεωργίας, το γεγονός αυτό είχε την ευχάριστη όψη ότι μέσα σε λίγα χρόνια η περιοχή θα έπαιρνε άλλη μορφή ως προς την κυριότητα των ακινήτων⁵³. Είχε όμως και τη δυσάρεστη: Αν οι μουσουλμάνοι βρίσκονταν χωρίς περιουσίες θα ήταν πολύ πιθανό η τουρκική πλευρά να βρει την αφορμή να κηρύξει σε διωγμό τους ομογενείς της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό και συνίστατο η αναστολή χορήγησης αυτών των πιστοποιητικών. Το Υπουργείο Γεωργίας αποδέχτηκε αυτή την λύση και την πρότεινε στο Υπουργείο Εξωτερικών. Προχώρησε μάλιστα λίγο περισσότερο προτείνοντας να επεκταθεί και στους μη ανταλλάξιμους Μουσουλμάνους το μέτρο που πάρθηκε για τους ανταλλάξιμους, δηλ. να μη μπορούν να πουλούν τα ακίνητά τους.

Η εισήγηση δεν έγινε αποδεκτή και η τακτική αυτή συνεχίστηκε⁵⁴. Ο παρακάτω πίνακας⁵⁵ δίνει την αξία των μουσουλμανικών οικιών και οικοπέδων που απαλλοτριώθηκαν, σε σύνολο 42.687 αποκαταστημένων αγροτικών οικογενειών (Αύγ. 1930).

Πίνακας 6				
Αξία μουσουλμανικών οικιών και οικοπέδων που απαλλοτριώθηκαν				
Αριθμός	Σπίτια		Οικόπεδα	
	αξία σε Λίρες Αγγλίας (Λ.Α.)		Αριθμός	Αξία σε Λ.Α.
21.459	126.398		20.220	873.129
Σύνολο σε Λ.Α.		999.427		

Οι εργασίες καταμετρήσεων των μουσουλμανικών κτημάτων άρχισαν το Μάρτιο του 1928. Μέχρι και το Σεπτέμβριο του ίδιου χρόνου είχαν καταμετρηθεί τα χωράφια 64 οικισμών, δηλαδή 615.000 στρέμματα. Τον Αύγουστο του 1930 τα καταμετρημένα στρέμματα ανέρχονταν σε 1.470.000 στρέμματα, αντίθετα με τα διανεμημένα, που περιορίζονταν στις 135.000⁵⁶.

53. Α.Υ.Ε., Κ.Υ.Φ. 1927/Β/61, Κομοτηνή, 8 Δεκ. 1927, αρ. πρωτ. 1461.

54. Α.Υ.Ε., Κ.Υ.Φ. 1927/Β/61, έγγραφο του Υπουργείου Γεωργίας προς το Υπουργείο Εξωτερικών, Αθήνα, 22 Δεκεμβρίου 1927, αρ. πρωτ. 171811.

55. Ε.Α.Π., Έκθεση 23η, 4.

56. Ε.Α.Π., Έκθεση 20η, 6 και Έκθεση 27η, 13.

Η μεγάλη αυτή καθυστέρηση των διανομών οφείλεται σε πρόσθετες δυσκολίες που υπήρχαν στην περιοχή. Η Σύμβαση για την Ανταλλαγή είχε εφαρμογή μόνο για τους Βούλγαρους που εγκατέλειπαν τη χώρα και, όχι για τους μουσουλμάνους οι οποίοι είχαν εξαιρεθεί. Τα σύνορα των βουλγαρικών περιουσιών, όπως τα υπολόγιζαν οι ιδιοκτήτες τους, δεν συμφωνούσαν με αυτά που οριζόταν από γηγενείς Έλληνες ή από Βούλγαρους εμπειρογνώμονες της ελληνοβουλγαρικής επιτροπής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τις πολλαπλές καταμετρήσεις και τη σχετική καθυστέρηση. Εκτός απ' αυτό, σε χωράφια που είχαν καταμετρηθεί, υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός εκτάσεων που ανήκαν σε αλλοδαπούς. Τέλος, η ορεινή διαμόρφωση της περιοχής περιέπλεκε ακόμη περισσότερο τις εργασίες. Το Νοέμβριο του 1928 υπήρχαν ακόμη 193 χωριά στα οποία δεν είχαν γίνει καταμετρήσεις λόγω της φύσης του εδάφους αλλά και της έλλειψης τεχνικού προσωπικού.

Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η έλευση των προσφύγων το 1922 υπήρξε καταλύτης στη διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους και επηρέασε ποικιλοτρόπως την ελληνική κοινωνία⁵⁷. Στην Ελλάδα κατέφυγαν περίπου 1.400.000 πρόσφυγες, ενώ 354.647 περίπου άτομα αναχώρησαν για την Τουρκία⁵⁸. Πρέπει να σημειωθεί ότι από τους 1.400.000 πρόσφυγες οι περισσότεροι είχαν φθάσει στην Ελλάδα πριν την υπογραφή της Σύμβασης, οι οποίοι ωστόσο συμπεριλήφθηκαν στους ανταλλάξιμους.

Με μια ποσοτική παρουσία που ανερχόταν σε περισσότερο από το ένα τέταρτο του συνολικού γηγενούς πληθυσμού, το προσφυγικό δυναμικό εμπλούτισε τόσο το αστικό όσο και το αγροτικό στοιχείο της χώρας. Έτσι ο προσφυγικός πληθυσμός της Θράκης ανερχόταν στο 35% του πληθυσμού, στη Μακεδονία στο 45%, στην κεντρική Ελλάδα στο 19%, στα νησιά του Αιγαίου στο 18%. Η πλειοψηφία των προσφύγων κατέφυγε στον ελλαδικό χώρο χωρίς πόρους ζωής. Επιπλέον, εκεί αντιμετώπιζε την προκατάληψη των αυτοχθόνων. Στην πρώτη τουλάχιστον μεσοπολεμική περίοδο, οι ξεριζωμένοι αυτοί άνθρωποι που έδιναν το σκληρό αγώνα της επιβίωσης, υφίσταντο πολλαπλές πιέσεις, ζώντας υπό το φάσμα μιας

57. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Η Ελληνική τραγωδία*, Αθήνα 1981, 29 και Γ. Μαυρογορδάτος, ό.π., 182-206.

58. Ε. Τσουδερού, *Η αποζημίωση των ανταλλαξίμων*, Αθήνα 1927, 22.

αντίφασης: ανάμεσα στο βαρύ τραύμα της πρόσφατης καταστροφής και στην ελπίδα της παλιννόστησης. Οι όροι της αποκατάστασης, όπως για παράδειγμα ότι τα σπάνια αγαθά έπρεπε να χρησιμοποιηθούν για τη γρήγορη και μόνιμη αυτάρκειά τους, επέτειναν την κοινωνική και οικονομική ανισότητα, εφόσον μόνον αυτοί που είχαν κάποια οικονομική άνεση είχαν και μεγαλύτερες πιθανότητες να γίνουν οικονομικά ανεξάρτητοι σε συντομότερο χρονικό διάστημα. Μέσα στις διαδικασίες της ανάπτυξης, οι βάσεις των ανισοτήτων ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια, αλλά και στο εσωτερικό των αστικών κέντρων της ίδιας της πρωτεύουσας, τέθηκαν οριστικά, με ιδιαίτερα δυσμενείς επιπτώσεις για τους νεοφερμένους πρόσφυγες. Ο κορεσμός στην αγορά εργασίας και κυρίως τα προβλήματα εγκατάστασης, οδήγησαν ένα μεγάλο τμήμα τους στις παρυφές των μεγάλων πόλεων και κυρίως στην Αθήνα όπου υπήρχαν και μεγαλύτερες δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης. Η πρωτεύουσα εξελίχθηκε σε πολεοδομικό συγκρότημα το οποίο ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο κατοίκους στη δεκαετία του 1930, ενώ ενισχύθηκε η πρωτοκαθεδρία της στο ελληνικό αστικό δίκτυο. Το 1940 η περιοχή της Αθήνας και του Πειραιά περιλάμβανε το 15% του πληθυσμού της Ελλάδας και το 46,5% του αστικού πληθυσμού της χώρας⁵⁹. Οι συνθήκες διαβίωσης είχαν καταστεί εξαιρετικά δύσκολες για τη μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού. Παράλληλα, στην περιφέρεια και τα μικρότερα αστικά κέντρα τα φαινόμενα κηδεμονίας συνέχισαν να λειτουργούν αντανakλώντας τις ατομοκεντρικές αξίες των αγροτών και των μικροϊδιοκτητών. Η μετανάστευση στο εξωτερικό και η μετατόπιση στα αστικά κέντρα αποτέλεσαν τις εναλλακτικές οδούς επιβίωσης για τους αγροτικούς πληθυσμούς.

Το φαινόμενο της μαζικής άφιξης του τεράστιου προσφυγικού δυναμικού της περιόδου 1922-23 γενικά είχε δύο όψεις: αφενός επιβάρυνε δυσβάστακτα τον ήδη υπερχρεωμένο κρατικό προϋπολογισμό, αφετέρου αποτέλεσε κίνητρο και προϋπόθεση ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας. Στη δυσμενή συγκυρία της διεθνούς οικονομικής κρίσης το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων λειτούργησε ως μηχανισμός υπέρβασης της ύφεσης και εφιαλτήριο αναδιάρθρωσης της οικονομίας και κοινωνίας, αφού οι πρόσφυγες ταυτόχρονα αποτελούσαν και φθινό εργατικό δυναμικό. Ωστόσο η κρίση που ξέσπασε ήταν πολύ βαθιά αλλά

59. Lila Leontidou-Emmanuel, *Working Class and land allocation. The Urban History of Athens 1880-1980*, London 1981, 124-125.

δεν έλαβε τις διαστάσεις επαναστατικής κρίσης⁶⁰. Γι' αυτό η κρίση «λύθηκε μέσα στα αστικά πλαίσια και χωρίς μεγάλες θυσίες, χωρίς καμία θυσία για το κεφάλαιο»⁶¹. Οι μαρτυρίες της εποχής αναδίνουν την εφιαλτική εικόνα της συρροής δεκάδων χιλιάδων προσφύγων στη Θράκη, ρακένδυτων και εξαντλημένων από τις κακουχίες και την ανέχεια, σε μια περιοχή με ανοιχτές, και αυτή, τις πληγές από την περίοδο του πολέμου και με αρκετές ιδιαιτερότητες λόγω της παρουσίας των μουσουλμανικών μειονοτήτων, αλλά και των κατοίκων βουλγαρικής καταγωγής.

Σε διάστημα δύο μόλις ετών θα ιδρυθούν στη Μακεδονία και τη Θράκη 1380 συνολικά συνοικισμοί, εξοπλισμένοι με τα βασικά εφόδια σε οικοδομικά υλικά, αγροτικά εργαλεία, μηχανικά όργανα και ζώα για τις γεωργικές εργασίες που χρειάστηκε να διακομιστούν από μακρινές αποστάσεις και μέσα από ένα ισχυρό οδικό δίκτυο. Στις τριμηνιαίες εκθέσεις της Ε.Α.Π. γίνεται τακτικά ειδικός λόγος για την πορεία και τα προβλήματα της προσφυγικής αποκατάστασης στην ελλαδική Θράκη, γεγονός που μαρτυρεί την ιδιαιτερότητα του όλου θέματος σ' αυτή την περιοχή. Αυτό ακριβώς είχαν υπόψη τους παράγοντες της Ε.Α.Π. προκειμένου να αναπτύξουν τις δραστηριότητές τους κατά τρόπο που να καλύπτει τις ανάγκες της προσφυγικής αποκατάστασης, χωρίς να βλάπτει τις ανάγκες των γηγενών και χωρίς να παραβιάζει παράλληλα το νομικό καθεστώς των Μουσουλμάνων. Ως το 1930 που διαλύθηκε η επιτροπή είχε συμβάλει στη δόμηση περίπου 27.000 κατοικιών σε 125 νέους συνοικισμούς, χωρίς ωστόσο να εξαλειφθεί οριστικά το πρόβλημα των άθλιων συνθηκών διαβίωσης.

Στη Θράκη η εγκατάσταση των προσφύγων είχε μεγάλη συνεισφορά τόσο στην δημογραφική ανάπτυξη της περιοχής όπου μέχρι το 1928 είχαν εγκατασταθεί 18.856 αστοί και 71.923 αγρότες⁶² όσο και στην εισαγωγή νέων δεδομένων στην αγροτική παραγωγή. Τα 721.959 στρέμματα του 1922 μετατρέπονται σε 1.478.956 το 1931⁶³. Γενικά, οι δαπάνες που κάλυψαν εποικιστικές ανάγκες αγροτών προσφύγων στην ελλαδική Θράκη αντιπροσωπεύουν το 21,83% του συνόλου των δαπανών όλης

60. Νίκος Ψυρούκης, *Νεοελληνική εξωτερική πολιτικά. Ιστορική Επισκόπηση*, Αθήνα 1981, 199.

61. Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Αθήνα 1975, 26.

62. Β. Eddy, *ό.π.*, 153.

63. Α. Αιγίδης, *ό.π.*, 93.

της χώρας⁶⁴, ενώ η δαπάνη που αντιστοιχεί σε κάθε οικογένεια υπολογίζεται γύρω στις 41.315 δρχ.⁶⁵. Η δαπάνη της αστικής αποκατάστασης, στο ίδιο διάστημα ανέρχεται στο ύψος των 203.115.756 δρχ.⁶⁶.

Η υπογραφή του «Συμφώνου Φιλίας» από τον Μουσταφά Κεμάλ («Ατατούρκ») και το Βενιζέλο, το 1930, δρομολόγησε αναπότρεπτες αλλά και δυσάρεστες εξελίξεις, καθιστώντας ανενεργό το προσφυγικό αίτημα της επανεγκατάστασης στους τόπους καταγωγής. Με τη ρύθμιση αυτή, προϊόν μιας περιόδου Ελληνοτουρκικής Φιλίας του 1930, η Ελλάδα έχασε περισσότερες από 100.345.427.910 δρχ. (με τιμή χρυσής λίρας Αγγλίας 372 δρχ.) αφού οι τεράστιες περιουσίες των 1.400.000 Ελλήνων της Μικράς Ασίας εξισώθηκαν με τις αντίστοιχες των 354.647 μουσουλμάνων της Ελλάδας⁶⁷.

Η θυσία εκείνη είχε, και εν μέρει έχει ακόμη, δραματικές συνέπειες στην οικονομική κατάσταση της ελλαδικής Θράκης, όπου είχαν καταφύγει 100.000 περίπου πρόσφυγες. Εάν λοιπόν οι πρόσφυγες είχαν ικανοποιηθεί πλήρως, όπως η αρχική Σύμβαση της 30ης Ιανουαρίου 1923 προέβλεπε, τότε η οικονομική ανάπτυξη και η εικόνα της Θράκης θα ήταν πολύ διαφορετική από αυτήν που της έδιναν οι εξαθλιωμένοι και άποροι Έλληνες της Ανατολίας.

64. Μ. Νοταρά, ό.π., 43. Στη Μακεδονία το ποσοστό ανέρχεται στο 66,32%, ενώ στην Π. Ελλάδα, Ήπειρο και Νησιά κατεβαίνει στο 11,85%.

65. Στη Μακεδονία η δαπάνη κατά οικογένεια ανέρχεται σε 60.263 δρχ., ενώ στην υπόλοιπη χώρα σε 57.810. Μ. Νοταρά, ό.π., 89.

66. Ε.Α.Π., Έκθεση 27η, 12.

67. Α. Τσουλούφης, *Η ανταλλαγή των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών*, Αθήνα 1989, 131 κ.ε.

Abstract*THE REFUGEES 1922 IN THE RURAL SOCIETY OF HELLENIC THRACE**Malkidis Theofanis*

The article investigates the installation of Greek refugees from the Ionia (Asia Minor), the Eastern Thrace, the Pontus (Black Sea), the Kappadokia (Central Anatolia- Turkey), in the Hellenic Thrace in 1922. Main elements of research constitute, the situation in the Hellenic Thrace afterwards the arrival of refugees, the changes of population in the region, the need for fast re-establishment of refugees.

The article deals still with the question of Commission of Re-establishment of Refugees (EAP), the special service that was founded by the Greek state in collaboration with the Society of Nations and other international organizations, in order to help in the integration of refugees in the Hellenic Thrace (and all Greece), while the article investigates and the problems that faced the EAP, the work that it materialised in very difficult economic and social conditions.

The rural reform and the refugees and the employment of refugees in the rural space, the organisation of refugees in rural cooperatives constitute central subjects of installation of Greek refugees in the Hellenic Thrace.

An other parameter of installation of refugees they are Moslem populations of region, they made difficult the discovery of roof and fields for the refugees. And this because the Moslem houses and fields could not be been disposed for the re-establishment of refugees, unless they were bought off or expropriation them, with compensation and only with the consent of their Muslim householders.

The article leads to the conclusion that the arrival of Greek refugees in 1922 existed station in the process of constitution - configuration of Greek state and Greek society, after the arrival in Greece 1.400.000 refugees.

More specifically in the Hellenic Thrace the installation of the refugees had big contribution in the demographic and economic growth of region, after up to 1928 they had installed 90.779 refugees, and they created a new dynamic and new social prospect.